

В. Г. Березюкський (Київ)

Війни Київської Русі з печенігами

З давніх-давен східні слов'яни вели боротьбу зі степовими народами, які мігрували з Азії чорноморськими степами у напрямі Європи. Доводилося боротися з кочівниками і війську Київської Русі. Найдовшою і найкритичнішою була ця боротьба з печенігами, торками і половцями¹.

Печеніги являли собою союз племен, що поділявся на 8 орд або колін, представники однієї половини яких кочували між Дунаєм і Дніпром, а другої — між Дніпром і Доном. Перша половина — так звані «тюркські печеніги» — з'являлися у степах південніше Русі і перебували з нею то у союзницьких, то у ворожих відносинах. Друга половина — «хазарські печеніги» являли собою одну з складових частин Хазарського каганату, як і алани, болгари та ін.² Кожна з 8 орд поділялася ще на 40 частин або улусів³. У своєму розвитку печенізькі орди досягли вищого ступеня родоплемінного ладу — воєнної демократії.

Незалежна і войовнича вдача печенігів вражала середньовічних авторів. «Це люди довгобороді, вусаті, які робили набіги один на одного, — повідомляв Абу-Дулаф. — Вони нікому не платять данини»⁴. Архієпископ Брунон називав їх «найжорстокішими з усіх язичників».

Закріпившись у Причорномор'ї, войовничі племена невдовзі дали знати про себе усім сусіднім народам. Спочатку угорці, витіснені з плодючих рівнин, а потім Русь, Візантія, Болгарія відчували силу раптових печенізьких набігів. «...Вони спустошують чужу країну, — писав Феофілакт Болгарський, — а своєї не мають. Життя мирне — для них нещастя, верх благополуччя — коли вони мають слушний випадок для війни, або коли насміхаються над мирним договором. Найгірше те, що вони своєю кількістю переважають весняних бджіл, і ніхто ще не знав, скількома тисячами або десятками тисяч вони обчислюються: число їх незліченне!»⁵.

Воїнам Київської Русі, які супроводжували каравани торгових суден по Дніпру, що йшли у Візантію по шляху «із варяг у греки», доводилося постійно з боєм пробиватися крізь печенізькі застави. «...Руси навіть не можуть приїздити до цього царського граду Ромейв (Константинополя), якщо не живуть у мирі з печенігами»⁶. Поїздки русів через землі печенігів, як свідчив Костянтин Багрянородний, за небезпечністю часто не відрізнялися від серйозних воєнних походів. Сама присутність численних кочовищ поблизу степового кордону держави (один день шляху відділяв степняків від руських земель, а до Києва було усього три переходи)⁷ помітно відбивалася на житті слов'ян.

Печеніги добре знали силу і могутність зброї русів і тому побоювалися стинатися зі значними військовими силами Київської держави. Проте тільки-но ставало відомо про послаблення захисту кордонів Русі, печеніги негайно поспішали скористатися цим. Характерно, що найгостріші сутички з Руссю у 968 і 1036 рр., коли печеніги навіть нападали на Київ, здійснювалися при відсутності великих князів (Святослав був у Болгарії, Ярослав — у Новгороді).

Часто приводом для нападу печенігів на Русь була політика Візантії — підкупи печенізьких князів, нацькування їх на Київську Русь⁸. Імператор Костянтин Багрянородний писав у настанові своєму синові: «...Коли цар Ромейський живе в мирі з печенігами, то ні Русь, ні турки не можуть здійснювати ворожих нападів на Ромейську державу»⁹. Імператор

Олексій Комнен звертався до західноєвропейських держав з проханням врятувати Візантію від кочівників, які іноді всерйоз загрожували імперії.

Печенізькі вожді підкуповувалися багатими подарунками, «адже печеніги, як народ вільний і самостійний, ніколи не виконують ніякої служби без винагороди»¹⁰.

Головною військовою силою кочівників була легка кіннота. Основною зброєю печенігів був лук, яким вони відмінно володіли. Крім лука, кочівники мали списи для метання і удару та двосічний меч. Досить довгий шлях формування, який закінчився у X ст., пройшла слабовигнута шабля, що стала невдовзі основною зброєю кочівників східноєвропейських степів¹¹.

Тактика бою печенігів була заснована на використанні лука, шаблі та коня і відзначалася навальністю як при набігах, так і відступах. «Їх набіг — удар блискавки. Нападаючи, вони завжди випереджають поголос, а відступаючи, не дають можливості переслідувачам про них почути... Їх відступ важкий і легкий одночасно: важкий від великої кількості здобичі, легкий — від швидкості втечі...»¹². Печеніги широко практикували кінні удари з фронту і флангів, хибний відступ, засідки берегами рік, зокрема на Дніпровських порогах.

Бій печеніги починали обстрілом противника з луків, після чого кидалися в атаку зі списками. Якщо атакований виявляв стійкість, печеніги умисне починали втечу, щоб змусити противника почати переслідування і заманити його у засідку. Бій закінчувався останньою атакою, у якій в дію пускалися мечі. Проте часто печенізька кіннота нічого не могла вдіяти проти глибокого строю руської піхоти, підкріпленої з флангів кінними дружинами. Воїни Русі, зімкнувши щити і виставивши списи, створювали рухливу незбориму для печенігів «стіну».

При розташуванні на місці печеніги облаштовували табір зі зв'язаних і поставлених у коло возів. У колі залишалися проходи, які вели до його центра. Атакуючі кидалися у ці проходи, розроблюючи свої сили, і це дозволяло знищувати їх частинами. При формуванні річок печеніги застосовували турсуки — шкіряні мішки з очеретом або соломою. На турсуці сидів воїн і тримався за хвіст коня, який плыв. Форсування крупних водних перешкод великими масами кінноти проводилося досить швидко¹³.

Печеніги були серйозним противником Київської Русі. Для захисту від них будувалася засічна лінія по ріках Стугні, Ірпеню і Трубежу, яка складалася з окремих укріплених пунктів та фортець¹⁴. Проте ефективнішими були походи руської рати проти печенігів. Всього за період з 915 по 1036 р. вона здійснила вісім великих походів. Вперше, за даними Никонівського літописного списку, руси зустрілися з печенігами у 864 р. Багато печенігів побили київські князі Аскольд і Дір у 867 р.¹⁵ У 875 р. князь Аскольд «ізбиша множество печенігів»¹⁶. Останні у цей час уже почали просування з Приазов'я на захід, слідом за мадярами, які пішли до Карпат. Це були перші воєнні зіткнення Русі з печенігами, хоча у поле зору іншого літописця вони потрапили лише у 915 р. під час князювання Ігоря, коли підійшли до південних кордонів Русі. Великої небезпеки для Київської держави тоді печеніги ще не становили, князь уклав з ними мир і вони попрямували до Дунаю. Проте уже через декілька років, у 920 р., відбулося воєнне зіткнення Ігоря з кочівниками. Обійшлося воно без великих втрат для обох сторін, а потім у печенігів з'явилися інші інтереси і вони надовго — майже на півстоліття — залишили Русь у спокої. Відомості про них зникли зі сторінок літописів.

Знову печенізька небезпека дала про себе знати уже при Святославі. Орда перейшла рубежі Київської Русі у 968 р., коли Святослав був у поході в Болгарії. Тоді степняки оточили Київ і не знімали облоги, чекаючи здачі міста. Проте столицю врятував мужній хлопчина, який хитрістю вибрався з міста, переплив Дніпро і повідомив воєводу Претича про небезпеку для столиці. Той швидко переправив військо на правий берег. Печеніги, подумавши, що наближається сам князь Святослав з основною раттю, зняли облогу і пішли геть.

Святослав же, не завершивши війсьничий похід, дійсно уже поспішав на допомогу. Повернувшись, він швидко збільшив дружину, набрав нових воїнів у Київській землі і вигнав кочівників глибоко в степ — подали від руських кордонів. Лише у 971 р. Святослав вирушив воювати з дунайськими болгарами і Візантією. На жаль, цей похід для нього став останнім. Попереджені греками печеніги блокували дніпровські пороги. Воєвода Свенельд радив князю йти до Києва обхідним шляхом сушею, проте Святослав прагнув пробитися до столиці на лодіях. У бою з печенігами у 972 р. один з найвидатніших полководців Київської Русі князь Святослав загинув. З його черепа печенізький вождь Куря виготовив чашу, обковану сріблом.

Спадкоємець Святослава Ярополк у 978 р. успішно воював з печенігами і навіть обклав їх даниною. Певно, наслідком цього успіху був перехід одного з печенізьких вождів на службу до київського князя. У 979 р. до Києва «прийшов печенізький князь Ілдей і бив чолом Ярополку на службу; Ярополк же прийняв його і дав йому гради і волості»¹⁷.

Треба сказати, що печеніги завжди досить легко і швидко переходили від ворогування до союзів і досить часто відігравали для Русі роль найманого війська. Арабський історик і географ Ібн Хаукаль навіть писав у кінці X ст., що «вони — шип (вістря) русів і їх сила»¹⁸.

Залучати до себе на службу окремі орди печенігів, щоб вони самі били своїх незамирених братів по племені, з часом стало політикою київських князів. У 988 р., при князі Володимирі, «прийшов печенізький князь Метигай і хрестився», а у 991 р. прийняв християнську віру печенізький князь Кучюк «і служив Володимиру від чистого серця»¹⁹. Використовували руські князі печенігів і у міжусобній боротьбі.

На 980 р. припадає перше повідомлення про участь печенігів у внутрішніх руських феодальних усобицях. Під час боротьби за київський стіл синів Святослава Володимира і Ярополка радник останнього Варяжко підштовхував князя: «Побіжи до печенігів і приведи воїв». Невдовзі Варяжко сам поїхав до кочівників і сам підмовив їх битися з Володимиром. «І багато воював з печенігами на Володимира», — повідомляє літописець.

Не залишали у спокої Русь кочівники і у часи князювання Володимира Великого. Вони постійно тероризували усе південне прикордоння, наважувалися підходити до самого Києва, ніхто на Русі не відчував себе у безпеці від їх несподіваних набігів.

У кінці 80-х рр. натиск печенігів на руські кордони різко посилювався. Це було викликано багатьма причинами, не останню роль відіграло і прийняття Руссю у 988 р. християнства. Особливо важким випав 993 р. Весною печеніги черговий раз від берегів ріки Сули посунули на Київ. Володимир, дізнавшись про загрозу нападу, виступив з дружинами їм назустріч і став на ріці Трубіжі. Після перемоги у двобої руса на печеніжином кочівницька орда була розбита. На честь отриманої перемоги Володимиром було закладено фортецю Переяслав.

Проте зовсім не всі битви з кочівниками закінчувалися так вдало. Вже у 995 р. печеніги знову з'явилися, цього разу біля міста Василева, загрожуючи напасти на Київ. У цій війні Володимир зазнав невдачі. Виступивши з малими силами, він був розбитий і врятувався, заховавшись від переслідування під мостом.

Боротьбі з печенігами, що наступали на руські землі по всьому лісостеповому прикордонню, Володимир Великий надав статус загальнодержавної оборони.

Було створено декілька рубежів з продуманою системою фортець, валів, сигнальних вишок. Це робило неможливим раптове вторгнення печенігів, давало можливість війську Русі збиратися з силами і переходити у наступ, проводити попереджувальні походи в глибину степу. Тепер печенігам доводилося долати чотири бар'єри. Перший — на Сулі, яка 200 років служила кордоном між Руссю і кочівниками. Якщо вони долали цей рубіж, то зустрічалися з заслоном по Трубежу. Коли і цю перешкоду їм вдавалося взяти, перед ними відкривалися шляхи на Чернігів і Київ. Але

перед Черніговом пролягали оборонні лінії по Остру і Десні. Щоб підійти до Києва з лівого берега, печенігам треба було подолати ріку вброд під Вітичевом і потім форсувати долину Стугни. У глибині Стугнинської лінії у 991 р. було побудовано величезне місто-табір, яке стало резервом усіх київських сил, — Білгород. Масштаби засічних ліній, що простяглися на сотні кілометрів, вражали іноземців.

Боротьба на південному кордоні тривала для Володимира до кінця днів. Уже напередодні смерті князя у 1015 р. велика орда знову вдерлася у Київську Русь. Важко хворий Володимир не зміг сам очолити військо — послав сина Бориса. Печеніги ухилилися від битви і залишили руські землі.

Після смерті великого князя печенізька верхівка спробувала впливати на Русь, втручаючись у справи синів Володимира. Печеніги активно допомагали Святополку у боротьбі проти Ярослава. У 1016 р., коли брати-суперники зустрілися у рішучій битві, печенізька орда стала до лав Святополкових дружин. Але Святополк зазнав поразки і йому довелося ховатися спочатку у Польщі, а потім у печенігів. У 1017 р. печенізька орда здійснила несподіваний напад на Київ. Проте місто було постійно готове до оборони.

Справу боротьби з печенігами після Володимира успішно продовжував Ярослав Мудрий. Він пересунув оборонну лінію ще далі на південь, будував нові вали і укріплення, організував прикордонних жителів на боротьбу з кочовими сусідами. У 1019 р. Ярослав Мудрий виступає проти печенігів, які прийшли разом зі Святополком на ріку Альту. За словами літописця, такої «січі злої» не було досі на Русі. Полки сходилися тричі, кров джурчала по землі, «як весняна вода». Печеніги були розбиті і відступили ²⁰.

Та це була не остання війна з кочівниками. У 1020 р. вони знову здійснили спустошливий похід на Київську землю. Цього разу князю Ярославу не вдалося відбити ворога. Печенізька орда захопила багату здобич та полонених і благополучно пішла у степи.

Не зумівши підкорити Русь навіть у період її внутрішнього розколу, печеніги відступили — сил для боротьби з Київською державою не було. Півтора десятка років пройшли спокійно, проте в надрах степів накопичувалися сили для нового удару.

У 1036 р. печеніги здійснили останній напад на Київську Русь. Вони рушили на Київ, користуючись тим, що великий князь виїхав до Новгороду. Орда була величезною, «без числа». Однак Ярослав швидко повернувся разом з ополченням — новгородцями та варягами-найманцями і дав бій кочівникам. Він відбувся на тому місці, де пізніше за Ярославовим велінням було побудовано Софійський собор. Бій був кривавим і продовжувався увесь день, лише під вечір князь отримав перемогу. «Печеніги втікали на всі боки, не знаючи, куди втікати; одні потонули в Сітомлі, інші в інших ріках, а решта їх повтікала — і так до сьогодні...» ²¹. Це був останній напад печенігів. На їх місце прийшли інші орди — торків і половців.

Поступово, переходячи до осілости, печеніги почали тяжіти до Києва, найматися до нього на службу. Частина їх лідчувала до самих кордонів Русі — на р. Рось і пішла на службу до руських (київських) князів, утворивши прекрасний військовий заслон від половців в рамках об'єднання чорних клобуків *.

У відносинах Київської Русі зі Степом можна виділити три рівні збройні набіги печенігів на руську територію, які самостійно здійснювалися їх ордами; використання печенізьких племен князями у боротьбі зі своїми конкурентами «за місце під сонцем»; служба печенігів у складі княжих дружин і постійне їх проживання у слов'янському середовищі. Шістнадцять великих війн і незліченну кількість дрібних зіткнень довелося витримати Русі, доки нарешті вдалося позбутися печенізької небезпеки на півдні.

* Так називали осілих печенігів, тобто чорними шапками або ковпаками.

Боротьбі з кочівниками на Русі надавалося значення хрестових походів. Цікаво, що на всіх літописних мініатюрах під час кожного походу князя Володимира на печенігів його зображено у німбі, як такого, що виконував святу справу захисту Русі²².

Незважаючи на в цілому успішне відбиття агресії, втрати Русі у боротьбі з печенігами були величезними. Печенізькі напади призвели до відступу частин слов'янського землеробного населення з прикордонних зі степом районів на північ та північний схід, під захист лісів.

Печеніги систематично перерізали життєво важливі торговельні шляхи до Візантії та на Схід, їх наступ впливав і на міжнародний стан Русі.

У той же час провідна роль Києва в організації боротьби з кочівниками сприяла перетворенню його у визначний політичний і військовий центр Русі. Створення системи прикордонних фортець з постійними гарнізонами зосередило в руках київського князя великі військові ресурси, які використовувалися ним для зміцнення єдності країни. У війнах з печенігами викувалася міцна військова організація.

Нині про ті далекі часи нагадують нам Печенізькі гори і с. Печенеги недалеко від Чугуєва у Харківській області та с. Печеніжин на південний захід від Коломиї у Івано-Франківській області²³.

¹ Голубовський П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южно-русских степей IX—XIII вв. — К., 1884.

² Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники. — М., 1966. — С. 137.

³ Чертков А. Описание войны великого князя Святослава Игоревича против болгар и греков в 967—971 гг. — М., 1843. — С. 192—193.

⁴ Дегтярев А. Я., Дубов И. В. Начало Отечества. — М., 1990. — С. 101.

⁵ Там же.

⁶ Каргалов В. В. Народ-богатырь. — М., 1971. — С. 11.

⁷ Сухарев Ю. В. Очерки по ранней военной истории восточных славян и Руси V—XIII вв. — СПб., 1992. — С. 20.

⁸ Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. — М., 1968. — С. 27.

⁹ Багрянородный К. Об управлении государством. // Известия Государственной Академии истории материальной культуры. — М. — Л., 1934. — Вып. 91. — С. 6.

¹⁰ Там же.

¹¹ Сазонов Д. Г. Культура населения Южной Сибири предмонгольского времени (X—XII вв.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. — Л., 1974. — С. 12.

¹² Очерки истории СССР IX—XIII вв. — М., 1953. — С. 203.

¹³ Разин Е. А. История военного искусства. — М., 1957. — Т. 2. — С. 71—72.

¹⁴ Котляр Н. Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. — К., 1986. — С. 153—154.

¹⁵ Ключевский В. И. Курс русской истории. — М., 1956. — Ч. 1. — С. 130.

¹⁶ Рыбаков Б. А. Мир истории. Начальные века русской истории. — М., 1984. — С. 61.

¹⁷ Каргалов В. В. Народ-богатырь. — М., 1971. — С. 17.

¹⁸ Калинин Т. М. Сведения Ибн Хаукаля о походах Руси времен Святослава // Древнейшее государство на территории СССР. — М., 1975. — С. 98.

¹⁹ Каргалов В. В. Назв. праця. — М., 1971. — С. 17.

²⁰ Литопис руський (Ипатьевская летопись). — К., 1989. — С. 63.

²¹ Крип'якевич І. П., Гнатевич Б., Степанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). — Львів, 1992. — С. 106.

²² Рыбаков Б. А. Из истории культуры древней Руси. — М., 1984. — С. 36.

²³ Лаврів П. І. Історія Південно-Східної України. — Львів, 1992. — С. 24.